

Національний університет «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»

І. В. Яковюк

**ПРАВОВІ ОСНОВИ ІНТЕГРАЦІЇ ДО ЄС:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ**

Монографія

Харків
«Право»
2013

УДК 340.134-044.247:061.1ЄС
ББК 65.9(4УКР)8
Я47

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»
(протокол № 7 від 26 березня 2013 р.)*

Рецензенти:

С. В. Шевчук, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України;

В. Г. Ледяєв, доктор філософських наук, професор;

В. О. Серьогін, доктор юридичних наук, професор;

О. О. Гриненко, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник

Яковюк І. В.

Я47 Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз :
монографія / І. В. Яковюк. – Х. : Право, 2013. – 760 с.

ISBN 978-966-458-524-5

У монографії комплексно і максимально повно досліджено історію й сучасний стан інтеграційного процесу в Європі, проаналізовано концептуальні підходи стосовно пояснення правової природи Європейського Союзу, розглянуто проблеми формування інституційного механізму ЄС, особливості взаємодії його інститутів між собою та з національними урядами, а також розкрито вплив наднаціонального міждержавного об'єднання на реалізацію суверенітету держав-членів, країн-кандидатів та держав-сусідів.

Для науковців, докторантів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів, юристів-практиків, а також широкого кола читачів, які цікавляться проблемами державно-правового розвитку національних держав в умовах європейської інтеграції.

**УДК 340.134-044.247:061.1ЄС
ББК 65.9(4УКР)8**

ISBN 978-966-458-524-5

© Яковюк І. В., 2013

© Видавництво «Право», 2013

National University
«Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine»

I. V. Yakovyuk

**LEGAL BASIS OF INTEGRATION IN THE EU:
GENERAL-THEORETICAL ANALYSIS**

Monograph

Kharkiv
«Pravo»
2013

УДК 340.134-044.247:061.1ЄС
ББК 65.9(4УКР)8
Я47

*Recommended for press by the Academic board of
the National University «Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine»
(Protocol No 7 dated March 26, 2013)*

R e v i e w e r s :

S. V. Shevchuk, corresponding-member of the National Academy of Law Sciences of Ukraine, Doctor of Law Sciences, Professor;
V. G. Ledyayev, Doctor of Philosophy, Professor;
V. O. Seryogin, Doctor of Law Sciences, Professor;
O. O. Grinenko, Doctor of Law Sciences, Senior research fellow

Yakovyuk I. V.

Я47 Legal basis of integration in the EU: general-theoretical analysis : monograph / I. V. Yakovyuk. – Kharkiv : Pravo, 2013. – 760 p.

ISBN 978-966-458-524-5

The monograph contains complex and full research of the history and contemporary state of integration process in Europe, contains analysis of conceptual approaches as of the description of legal nature of the European Union, considers problems of the formation of the EU's institutional mechanism, peculiarities of interaction of its institutes and national governments, it also uncovers the impact of supranational interstate union on the sovereignty of member-states, candidate-states and neighbor-states.

For scientists, doctorates, post-graduates, students of higher educational institutions, for legal practitioners and for a wide range of readers interested in problems of state-legal development of national states under conditions of European integration.

**УДК 340.134-044.247:061.1ЄС
ББК 65.9(4УКР)8**

ISBN 978-966-458-524-5

© Yakovyuk I. V., 2013
© «Pravo», 2013

Список умовних скорочень

Амстердамський договір – нова редакція Договору про ЄС (підписаний у 1997 р., набув чинності у 1999 р.)

ДЄвроатом – Договір про Європейське співтовариство з атомної енергії

ДЄЕС – Договір про Європейське економічне співтовариство

ДЄСВС – Договір про Європейське співтовариство вугілля і сталі

ДЄОС – Договір про Європейське оборонне співтовариство

ДЄПС – Договір про Європейське політичне співтовариство

ДЄС – Договір про Європейський Союз

ДЄСПв – Договір про Європейське співтовариство

ДФЄС – Договір про функціонування Європейського Союзу

ЕВС – Економічний і валютний союз

Екофін – Рада з економіки та фінансів

ЄСА – Єдиний європейський акт

ЄОС – Європейське оборонне співтовариство

ЄПС – Європейське політичне співробітництво

ЄС – Європейський Союз

ЄСПв – Європейське співтовариство

ЄСЦБ – Європейська система центральних банків

ЄЦБ – Європейський центральний банк

КДЄС – консолідований текст Договору про Європейський Союз

Конституція ЄС – Договір, що запроваджує Конституцію для Європи

Лісабонський договір – Договір про ЄС (підписаний у 2007 р., набув чинності у 2009 р.)

Маастрихтський договір – Договір про ЄС (підписаний у 1992 р., набув чинності у 1993 р.)

ММО – міжнародні міжурядові організації

Ніщський договір – нова редакція Договору про ЄС (підписаний у 2001 р., набув чинності у 2003 р.)

НЦБ – національні центральні банки

ОЄЕС – Організація Європейського економічного співробітництва

ПСЗ – Пакт стабільності й зростання

РЗС – Рада із загальних справ

СЗППБ – Спільна зовнішня політика і політика безпеки

СПБО – Спільна політика безпеки і оборони

СПІ – Суд першої інстанції

УПС – Угода про партнерство і співробітництво

ЦЄЄ – Центральна і Східна Європа

— Передмова

Європейська інтеграція як політико-правовий і соціально-економічний феномен викликає інтерес у представників різних наукових дисциплін, зокрема юриспруденції. Виникнувши на початку 50-х рр. ХХ ст., теорія європейської інтеграції пережила бурхливий період становлення й розвитку, протягом якого визначилася її проблематика, сформувався термінологічний апарат, відбулося розмежування поняття «інтеграція» й інших термінів, які в літературі досить часто використовувалися як його синоніми, конкретизувалися зв'язки з іншими проблемами, що певним чином пов'язані з розбудовою об'єднаної Європи і досліджуються юридичною наукою. Через складність і багатоаспектність європейської інтеграції в юридичній науці поступово визначилися окремі, відносно самостійні напрями її дослідження, сформувалися різні наукові школи, що прагнули пояснити правову природу Європейських співтовариств, а згодом і Європейського Союзу, в якому максимально повно втілилися результати об'єднувчого процесу, а також проаналізувати вплив інтеграційного об'єднання на функціонування його держав-членів та передбачити напрями еволюції державності й права європейських країн в умовах поглиблення об'єднувчого процесу.

Для України, як і для більшості інших постсоціалістичних країн Європи, проблематика європейської інтеграції набула актуальності через прагнення отримати членство в цьому престижному міждержавному об'єднанні. Інтеграційний процес в Європі розпочався в 1951 р., та вітчизняна юридична наука лише після здобуття Україною незалежності перейшла від його критики до ретельного дослідження причин його започаткування, визначення правової природи об'єднання, принципів організації його інституційної структури, механізму функціонування й взаємодії з державами-членами.

У сучасних наукових дослідженнях під європейською інтеграцією прийнято розуміти процес, який було офіційно започатковано після підписання Договору про заснування Європейського об'єднання ву-

гілля і сталі (1951 р.). Однак успіх європейських країн у розбудові високоінтегрованого наднаціонального Європейського Союзу, якого вони досягли менше ніж за сімдесят років, важко пояснити, якщо не враховувати, що ідейні пошуки стосовно об'єднання Західної Європи своїм корінням походять з давніх часів.

Концептуальна розробка ідеї об'єднання християнських монархій в Європі розпочинається в епоху Середньовіччя. Потужний поштовх для її розвитку дали проекти, розроблені П. Дюбуа, папою Пієм II, Іржі Подебрадом, Е. Крюсе, де Сюллі, які вперше запропонували конкретні шляхи консолідації європейських християнських держав проти зовнішніх ворогів-іновірців та запобігання війнам в Європі. Підписання Вестфальського мирного договору відкрило нову сторінку в процесі пошуку шляхів об'єднання європейських країн, що характеризується відмовою від ідентифікації об'єднувачого процесу з християнством на користь світських концепцій. Детальні проекти такого об'єднання містилися у творах У. Пенна, Д. Беллєрса, Ш. де Сен-П'єра, І. Канта, Вольтєра, А. де Кюстіна, Сен-Сімона, І. Бентама, К. Х. Ф. Краузе та ін. Обґрунтовані ними підходи об'єднання отримали подальший розвиток у федеративних проектах таких відомих діячів європейського революційно-демократичного руху, як Дж. Мадзіні, К. Каттанео, В. Гюґо, Дж. Гарібальді, І. Блюнчлі.

Проекти об'єднання європейських держав і народів у союз, побудований на федеративних чи конфедеративних засадах, закономірно породжували питання стосовно співвідношення національної та наднаціональної влади, а отже, про вирішення питання про державний суверенітет. Це обумовило появу окремого напрямку в наукових розробках проблематики, пов'язаної з інтеграційним процесом в Європі, присвяченого такому принциповому питанню, як реалізація державного суверенітету в умовах розбудови наднаціонального союзу. У цьому зв'язку важливе місце серед досліджень інтеграційного процесу традиційно відводиться науково-практичним розробкам проблем суверенітету, які були започатковані наприкінці XVIII ст. і пов'язані з іменами таких видатних зарубіжних і вітчизняних науковців і політичних діячів, як Г. Вайц, А. Гамільтон, Г. Геллер, О. Гірке, Т. Джефферсон, Дж. Джем, Г. Єллінек, М. фон Зейдель, Дж. Кальгун, П. Лаванд, Дж. Маршалл, Й. Маттерн, Дж. Медісон, С. Пуфендорф, А. де Токвіль, В. Уіллоубі, ле Фюр, Р. Хуго, К. Шмідт, Ф. Ю. Шталь, І. О. Ільїн, Ф. Ф. Кошкін, І. Д. Левін, М. І. Палієнко та ін.

Розроблені протягом XVII–XIX ст. проекти інтегрування європейських держав були використані для обґрунтування в першій половині XX ст. численних демократичних ініціатив стосовно заснування на добровільних засадах європейського об'єднання, з якими виступили представники європейських християнсько-демократичних партій Л. Стурцо, А. де Гаспері, К. Аденауер, а також такі відомі представники пан-європейського руху, як Р. Куденхове-Калергі, А. Бріан, А. Леже, ідеї яких були покладені в основу проекту федерального європейського союзу, офіційно запропонованого французьким урядом для розгляду Лігою Націй. Завдяки ґрунтовній розробці ними проекту європейського союзу цей період справедливо характеризують як передісторію європейської інтеграції.

Розробки, присвячені проектуванню інтеграційного об'єднання, набувають не лише теоретичного, але й вагомого практичного характеру після офіційного заснування першого інтеграційного утворення – Європейського об'єднання вугілля і сталі, коли постала проблема визначення правової природи Європейських співтовариств, а згодом і Європейського Союзу. До розробки цього питання долучився широкий загал науковців – представників різних наук, внаслідок чого дослідження набули міждисциплінарного характеру. Оскільки при конструюванні інституційного механізму були використані елементи різних моделей організації влади (передусім федерації, конфедерації, міжурядової організації), то на сучасному етапі розвитку неможливо однозначно визначити правову природу ЄС. Це, у свою чергу, обумовлює формування декількох наукових шкіл серед дослідників правової природи Європейського Союзу. З позиції міжнародної організації розглядають Європейський Союз М. Арах, Н. Блокер, Ж. Булої, І. Зайдль-Хохенвельдерн, П. Кептейн, Д. Уайст, А. Фердрос, П. Хей, Г. Шермерс, О. Шпірман, М. М. Бірюков, М. В. Буроменський, О. О. Гриненко, С. В. Єршов, А. Я. Капустін, І. І. Лукашук, М. М. Микієвич, В. І. Муравйов, В. М. Посельський, М. О. Ушаков, О. Е. Толстухін, О. Я. Трагнюк, Р. Б. Хорольський. Прихильниками ідеї федеративної природи ЄС є К. Беймі, А. Богданді, Дж. Б'юкенен, М. Бюргес, В. Делла Сала, А. Дешвуд, Д. Елазар, Дж. Зіммерман, Л. Карту, Н. Каталано, П. Кінг, С. Лейкофф, В. Остром, Д. Сіджанскі, Р. Стівенс, Р. Уотс, Фрідріх, Т. Хьюеглін, Є. В. Афанасьєв, І. В. Бахлов, І. Бусигіна, В. А. Василенко, В. Є. Захаров, Ю. Є. Комлева, І. В. Раньжина, В. І. Сало, М. В. Столяров, М. Х. Фарукшин. Конфедеративна природа Союзу обґрунтовується

в працях І. А. Грицяка, В. С. Ковалю, Г. О. Князева, Б. М. Лазарева, П. Ф. Мартиненка, С. Ю. Михайлової, В. Є. Чиркіна. Розробці наднаціонального характеру інтеграційних об'єднань присвячені праці М. Л. Ентіна, М. А. Корольова, О. О. Моїсеєва, А. О. Четверікова, Н. Б. Шеленкової, О. О. Шибасєвої, Х. С. Якименко. Унікальність інституційного механізму Європейського Союзу створює ситуацію, коли представники зазначених наукових шкіл уникають категоричних оцінок у питанні ідентифікації правової природи ЄС. Співвідносячи інституційний механізм ЄС з тією чи іншою моделлю організації влади, що добре відома конституційній та міжнародно-правовій теорії і практиці, вони вимушені визнати, що превалювання в ньому ознак однієї моделі не виключає наявності ознак іншої моделі організації влади.

У висвітленні євроінтеграційної проблематики як у зарубіжній, так і у вітчизняній науковій літературі поступово склалася певна асиметрія. Так, у дослідженнях акцент традиційно робиться на з'ясуванні політико-правової природи Європейського Союзу, організації та функціонуванні його інституційного механізму та історичних аспектах об'єднувального процесу, що без аналізу політики внутрішньодержавної регіоналізації та особливостей реалізації функцій держави в умовах її членства у складі наднаціонального об'єднання не дає змоги відтворити цілісну картину державно-правового розвитку в рамках Європейського Союзу. Всебічний аналіз впливу наднаціональної влади на механізм функціонування держав-членів передбачає дослідження специфіки функціонування всіх його складових. Принципово важливим є дослідження впливу наднаціональної влади на національну організацію влади і, навпаки, національних урядів на функціонування інституційного механізму ЄС. Оскільки Європейський Союз – це унікальне політико-правове утворення, то його комплексне дослідження потребує плюралізму методологічних підходів.

Політика європейської ідентичності, що проводиться ЄС, спонукає Європейський Союз до проведення активної регіональної політики, зміст якої стосується всіх аспектів життєдіяльності як Союзу, так і держав-членів, а також їх складових. Для держав – членів ЄС, країн-кандидатів та держав-сусідів регіональна політика ЄС – це та сфера, яка значною мірою створює підстави цілісності Союзу, солідарності його членів, а також сприяє процесу децентралізації влади шляхом створення регіональних урядів і передачі їм відповідно до принципу субсидіарності частини повноважень, що раніше реалізовувалися національ-

ними урядами. Така ситуація обумовлює необхідність активних досліджень регіональної політики ЄС і її співвідношення з процесом європейської інтеграції, які проводяться І. Бусигіною, Т. В. Зоновою, І. Івановим, М. В. Столяровим, А. І. Тевдой-Бурмулі.

Очевидно, що для кращого розуміння проблеми державно-правового розвитку в умовах європейської інтеграції необхідно проводити всебічний аналіз державно-правових явищ, що прямо або побічно пов'язані із функціонуванням ЄС. І тут не можна обійтися, зокрема, без аналізу теорії і практики реалізації функцій держави в умовах їх членства в інтеграційному об'єднанні, адже здатність ЄС сприяти вирішенню завдань і реалізації функцій держави є одним із визначальних факторів, що обумовлюють як для держав-членів, так і для країн-кандидатів та держав-сусідів доцільність існування Європейського Союзу і практики делегування йому суверенних прав і повноважень. Вагомий внесок у розвиток цього аспекту дослідження європейської інтеграції внесли О. В. Буторіна, В. І. Давлієва, М. В. Каргалова, О. В. Петришин, В. І. Сало, А. Є. Сергєєв, М. Г. Шевашкевич, С. В. Шевчук, Х. С. Якименко.

Важливого значення для кращого усвідомлення інтеграційних процесів набуває аналіз взаємовідносин Європейського Союзу з країнами-кандидатами та державами-сусідами. У цьому контексті в монографії розглядається динаміка відносин між Україною і Європейським Союзом. Аналіз проводиться під різними ракурсами, через розгляд різних явищ і подій, що наклали свій відбиток як на внутрішню, так і зовнішню політику партнерів. Ретельно досліджується і критично оцінюється більш ніж двадцятирічна історія розвитку відносин між Україною і Європейським Союзом, а також його державами-членами. Розглянуто проблему адаптації законодавства України до законодавства ЄС, показано її відмінність від гармонізації законодавства, що здійснюється виключно державами – членами Союзу.

Широкий спектр напрямів дослідження державно-правового розвитку в умовах європейської інтеграції визначив різноманітність його джерельної бази: установчі договори і чинне законодавство ЄС, конституційне законодавство європейських країн, судова практика Європейського Союзу і держав-членів, політико-правові документи, аналітичні та статистичні матеріали, довідкова література, монографічна література. Аналіз наукових джерел, проектів утворення інтегративних об'єднань, що розроблялися в різні часи, чинних установчих договорів

ЄС, національної й наднаціональної судової практики свідчить про те, що теорія європейської інтеграції являє собою амбівалентне дослідницьке поле, що об'єднує значне коло надзвичайно дискусійних питань, які потребують свого вирішення для успішної реалізації проекту під назвою «Європейський Союз». Відповідно існує нагальна потреба в узагальненні накопиченого в теорії і практиці європейського інтеграційного процесу матеріалу, виявленні особливостей Європейського Союзу порівняно з іншими міждержавними об'єднаннями, потребують уточнення й уніфікації підходи до розуміння правової природи цього політико-правового феномену, а також його термінологічного апарату.

Монографія не охоплює всі аспекти державно-правового розвитку в умовах європейської інтеграції і не претендує на повне і всебічне розкриття заявленої проблеми. У роботі викладено результати концептуального аналізу, який не вичерпується традиційними підходами, виробленими як у теорії держави і права, так і науці міжнародного права, а також сучасних політологічних досліджень. Отже, у поєднанні державотворчих та міжнародно-правових підходів до дослідження побудови об'єднаної Європи полягає концептуально-методологічна інноваційність пропонованої роботи.

Автор висловлює щиро подяку всім, хто надав допомогу в роботі над монографією, передусім своєму вчителю – доктору юридичних наук, професору, академіку НАПрН України Ю. П. Битяку, під доброзичливим керівництвом якого відбувалося моє формування як науковця; науковому консультанту – доктору юридичних наук, професору, академіку НАПрН України О. В. Петришину за професійні поради та підтримку в здійсненні задуму.

Окремі слова вдячності за доброзичливе ставлення та конструктивні зауваження вельмишановним рецензентам – доктору юридичних наук, старшому науковому співробітнику О. О. Гриненко, доктору філософських наук, професору В. Г. Ледеяєву, доктору юридичних наук, професору В. О. Сєрьогіну, доктору юридичних наук, професору С. В. Шевчуку.

Глибоко вдячний за конструктивні зауваження і побажання провідним фахівцям кафедр теорії держави і права та міжнародного права і державного права зарубіжних країн Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» за цінні поради, цікаві ідеї та обговорення окремих питань дослідження.

Розділ 1

Європейська інтеграція: історико-теоретичні передумови

Глава 1

Об'єднавчий процес в Європі від Давнього Риму до Лісабонських угод

Політико-правові ідеї європейської інтеграції мають широкий діапазон і глибоке коріння. Серед них теологічні концепції об'єднання європейських народів у лоні Католицької церкви, численні проекти відтворення Римської імперії, спроби Наполеона та Гітлера за допомогою воєнної сили створити на європейському континенті імперію, в якій би розчинилися європейські народи та їхні самобутні культури, і, нарешті, численні демократичні проекти створення європейського об'єднання, що розроблялися переважно у ХХ ст. Очевидно, що хоча всі згадані задуми мали на меті об'єднання європейських держав, проте прийоми і способи, які використовувались для цього, а також сутність і соціальне призначення створюваного об'єднання були доволі відмінними¹. Отож, у контексті дослідження змісту і напрямів сучас-

¹ Важко погодитися з В. Іноземцевим і К. Кузнецовою, які вважають, що хоч би як здавалися вони відмінними, та все ж значною мірою підтримували один одного, оскільки одні породжували імперії, що об'єднували народи, – від держави Карла Великого і Священної Римської імперії до Французької імперії часів Наполеона і режиму Габсбургів, тоді як інші зміцнювали єдність віри європейців і спільність їхнього культурного коріння – те, що за умов логічного завершення було здатне зробити Європу єдиною спільнотою, відмінною від усіх об'єднань, що існували раніше (Іноземцев, В. Дилеммы европейской интеграции [Електронний ресурс] / В. Іноземцев, Е. Кузнецова // ПолитНаука: политология в России и в мире. – Режим доступу: <http://www.politnauka.org/library/mpimo/ino-kuz.php>).

ного інтеграційного процесу аналіз проектів, що передбачали насильницьке, примусове об'єднання європейських країн, втрачає сенс, оскільки саме вони тривалий час стояли на перешкоді добровільному об'єднанню європейських держав.

Точна дата появи перших об'єднавчих ідей не має принципового значення, оскільки тривалий час інтеграційні проекти залишалися переважно літературним явищем. Це, однак, не означає, що вони не містили докладної розробки питання про цілі такого об'єднання, його інституційну структуру і повноваження, методи здійснення влади. Слід зазначити, що в процесі вироблення підходів до об'єднання європейських держав чітко простежується певна спадковість поглядів, що дозволяло відбирати і зберігати найцінніше, найсуттєвіше, щоб з часом з цих розрізнених фрагментів європейці змогли реалізувати ідею об'єднаної Європи як цивілізаційної спільноти. Щоразу, зазначає М. М. Марченко, коли Європа ставала ареною кривавих конфліктів, як реакція на ці події виникали і отримували додатковий імпульс ідеї миру і єднання, висувалися конкретні проекти загальноєвропейського врегулювання. При цьому чим більш жорстокий і кривавий характер мав конфлікт, тим більш активну реакцію він викликав у суспільстві. Як наслідок, об'єднавчі ідеї на кожному наступному етапі державно-правового розвитку в Європі мали дедалі більший вплив на формування суспільної свідомості¹.

Певні ідеї, які дали поштовх процесу формування філософії об'єднання європейських народів, були висловлені ще в період античності. І. О. Смирнов, аналізуючи цей період, розкриває роль античної спадщини на цей процес через такі позиції:

по-перше, античності належить історично перше філософське формулювання ідеї єдності світу, найбільш послідовно відображеної в стоїцизмі;

по-друге, мир, що забезпечується вогнем і мечем, а отже, такий, що не має власної позитивної основи, не може бути моделлю об'єднання Європи;

по-третє, з античністю пов'язане народження договірної концепції загального миру в рамках союзу держав;

по-четверте, у цей період існувала Амфіктонія – релігійно-політичний союз племен і міст (найбільш відома дельфійська Амфіктонія),

¹ Марченко, М. Н. Эволюция европейских объединительных идей (XI–XIX вв.) [Текст] / М. Н. Марченко // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 11. Право. – 2008. – № 3. – С. 6–7.

в основу організації якої було покладено не раціональний фактор (необхідність спільної оборони) як у сіммахіях, а позитивний – союз, що заснований на основі етносу і релігії¹.

Окремі дослідники інтеграційного процесу в Європі вважають, що одним із перших ідей об'єднання народів Європи навколо Римської імперії висловив Юлій Цезар (100–44 рр. до н. е.)². Ця ідея стала в подальшому дороговказом для багатьох правителів Риму і набула особливого значення після того, як Давній Рим був «підкорений» християнством.

Первісно ідея об'єднання Європи була наповнена переважно релігійним змістом. Церква була одним із перших і найбільш послідовних ініціаторів об'єднувального процесу в Європі. Щоб краще зрозуміти сутність цього факту, причини і зміст її ініціатив, слід узяти до уваги специфічний характер відносин Церкви зі світською владою в Європі, що складався на різних етапах їх співіснування.

Б. А. Філіппов підкреслює, що історики та філософи права ще в середині ХХ ст. дійшли висновку, що в європейській цивілізації держава в її сучасному розумінні остаточно сформувалася наприкінці ХVІІ – на початку ХІХ ст. Саме в цей час відбувається запровадження сучасних демократичних інститутів і політичних теорій, у рамках яких прийнято описувати моделі відносин між Церквою і державою. Отже, для опису та розуміння моделей відносин між світською і духовною сферою (а не лише владою), що існували до виникнення сучасної держави, необхідно користуватися іншим понятійним апаратом і методологічними підходами³.

Загальновідомо, що на час правління Діоклетіана римський принципат остаточно перетворився на теократичну монархію, де імператор був не лише повновладним господарем держави, але й своєрідним посередником між богами і людьми. До нього ставилися як до бога і він сам вважав себе обранцем богів і знярядям

¹ Смирнов, И. А. Международно-правовые проблемы теории и истории европейского единства [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / И. А. Смирнов. – М. : МГИМО МИД РФ, 1992. – С. 7.

² Roney, A. The EC/EU Fact Book: The Complete Question and Answer Guide [Text] / A. Roney. – L., 2000. – P. 14; Федорова, Е. В. Императорский Рим в лицах [Текст] / Е. В. Федорова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – С. 49.

³ Филиппов, Б. А. Церковь и светская власть: модели взаимоотношений : доклад на III мировом общественном форуме «Диалог цивилизаций» [Электронный ресурс] / Б. А. Филиппов. – Режим доступа: <http://www.radonezh.ru/analytic/articles/?ID=1340&forprint>.

втілення їхньої волі¹. Такою була самосвідомість будь-якого римського імператора того часу. Перемога, яку отримав імператор Константин через християнські знаки в історичній Мільвійській битві (312 р.), вказала його релігійній свідомості², що християнський Бог стоїть на боці Імперії, яку імператор ототожнював із собою. Отже, можна припуститися думки, що Константин, який шукав засобів, у тому числі й релігійних, що були здатні вдихнути нове життя в Імперію, яка занепадала, побачив один із них у християнстві³. Справа в тім, що в епоху грецько-римської античності існувала релігійна толерантність, яка полягала, з одного боку, у різноманітності, а з другого – у тенденції до змінності релігійних уявлень і поведінки. У багатьох частинах Imperium Romanum, як і раніше в Греції, простежувався відхід від традиційних релігій і звернення до східних релігійних містерій⁴. Релігійні культури давніх Греції і Риму були вільні від догматизму і претензійності на всеосяжність, навпаки, вони були вагомим чинником встановлення місцевої, регіональної ідентичності⁵. Але для багатонаціональної

¹ Таку практику римляни запозичили у греків, для релігійної свідомості яких було властиво шанувувати живого монарха як бога. Культ правителя має вагому політичну причину: змушуючи називати себе богами або рівними їм, монархи забезпечували собі владу за прикладом Александра Великого, що було легітимацією на сакральному рівні (див.: Історія європейської ментальності [Текст] / за ред. П. Дінцельбахера ; пер. з нім. В. Кам'янця. – Львів : Літопис, 2004. – С. 153).

² Константин, як і його батько, був монотеїстом, тобто визнавав єдиного верховного бога, а тому цілком можливо, що прагнув звільнення від поклоніння Юпітеру і численним богам римського пантеону.

³ Абат Сен-П'єр зазначав, що Імперія знайшла в християнстві джерело сили, якого сама вже не мала. (Трактаты о Вечном мире [Текст]. – М. : Соцэкгиз, 1963. – С. 111). У свою чергу, Л. Тихомиров зауважує, що Церква вимагає від держави підкорятися вищому началу, діяти за вказівкою влади Небесної. З точки зору Імперії ця вимога не була чимось шкідливим. Навпаки, держава не може існувати без якогось ідеократичного елемента, без морального сенсу. Римська імперія вже втратила свій ідеократичний елемент і розкладалася саме тому, що не могла його почерпнути в античному світі, що розкладався. Якщо б можна було почерпнути його в новому світі християнства – це стало б спасінням Імперії, відродженням державності (Тихомиров, Л. Монархическая государственность [Електронний ресурс] / Л. Тихомиров. – Режим доступу: <http://www.apocalypse.orthodoxy.ru/monarchy/213.htm>).

⁴ Тут доречно зазначити, що думка про існування чітких меж між Європою-Заходом і Азією-Сходом, яка надзвичайно поширена у сучасній науці, є одним із багатьох міфів, створених європейською цивілізацією з метою утвердження своєї вищості над іншими цивілізаціями і передусім східними (див.: Буткевич, О. Взаємодія регіонального та універсального в докласичному міжнародному праві [Текст] / О. Буткевич // Укр. часоп. міжнар. права. – 2007. – № 3. – С. 10).

⁵ Історія європейської ментальності [Текст] / за ред. П. Дінцельбахера ; пер. з нім. В. Кам'янця. – Львів : Літопис, 2004. – С. 145–152, 157.